

## ՀԱՆԴԵՍ ԱՇԽԱՐ ՀԱԳՐԱԿԱՆ

### ԱՆՅՔ ԸՆԴ ԱՓՐԻԿԷ

Ճանապարհորդութիւն 'ի Զանգիպարէ 'ի Պէնկոշէա

#### Վ. Լ. ՔԱՄԵՐՈՆԻ ԱՆԳՂԻԱՅԻՈՅ

Վէռնէյ Լուրթ ֆամերոն 'ի Լոն- տրա հրատարակելով այս գիրքս 'ի 1876 դեկտեմբերի մէջ, առաջիկայ խոնարհամիտ տողերս կը դրօշմէր 'ի ճակատ իր գրութեանն :

« Այս գիրքս հասարակաց ընծայելուս « ժամանակ՝ կը խոստովանիմ թէ շատ « թերի է ընթերցողներուն սիրտն առ « ինքն ձգելու : Առաջին զխիւն մէջ « պատմած պարագաներովս ճամբայ ել « լելով, բնաւ միտքս չէր ինկած որ « ճանապարհորդութեան գիրք մը գը- « բեմ :

« Եթէ խօսէի այն ամեն բաներու « վրայ որ ինձ պատահեցաւ, իմ հե- « տազօտութեանցս վրայ, հետս եղող « մարդկանց գործերուն և ձեռնար- « կութեանց վրայ, գրութիւնս չափա- « զանց ստուարութիւն կը ստանար . և « պէտք չէ մոռնալ որ երեք տարուան « և հինգ ամսուան շրջանի մէջ կը բո- « վանդակուի : Երեք ու կէս տարեաց « միջոց միշտ ընթանալու հետ էի և « սոյժմ իմ անցիցս պատմութիւնն հրա- « տարակելէն աւելի, ուշ ունեցայ որ « առաջնորդիչ մ'ըլլայ այս գիրքս Ա- « փրիկէի ուսումնաւառ հետազօտից , « իմ շաւղիս հետեւելու : Այս նպատա- « կաւ բաւական համարեցայ ճանա- « պարհին մանրամասն հանգամանքը « յիշատակել, երկրին գիրքը, սովո-

« րութիւնքը, բնակչաց գործածած « բաները, և ստորագրել այն սոսկալի « կերպն՝ որով կ'ընեն գարշելի գրե- « վաճառութիւնը, ծանօթացնել անտի « պատճառեալ զեղծմունքը, և զԱփրի- « կէ զարգացրնելու և քաղաքակրթելու « կարելիութիւնը ցուցնել :

« Վերադարձէս վերջն, ժամանակի « սղութիւն և շատ զբաղանք ունե- « ցայ, և եթէ ազնիւ անձանց անկեղ- « ծաւոր օգնութիւնը ընդունած չըլ- « լայի, թերեւս այս գիրքս բնաւ լոյս « պիտի չտեսնէր » :

Գրութիւնն համբաւ ստացաւ, նման անվնհեր հետազօտին ուղեւորութեանն : Այս գրուածքիս համար՝ Լոնտրայի , Բարիզու և Հռովմայ աշխարհագրա- կան ընկերութիւնը պատուանշաններ ընծայեցին մատենագիրին :

Քամերոն Լիվինկսդոնի արժանաւոր ժառանգն էր : Երկու տարուան և ութ ամսուան մէջ անցաւ ընդ Ափրիկէ իր բո- լոր լայնութեամբը, — մէկ ծովէն մինչև 'ի միւսն, 'ի Պակամոյոյէ՝ հնդկային Ով- կիանոսի վրայ, 'ի Գադամպէլա՝ Ատլան- դական Ովկիանոսի վրայ, — հարա- լային 4° և 3° լայնութեան մէջ : Նա կըտ- րեց անցաւ 5500 հազարամեդր արձա- կավայր , մեծ մասն հետիոտն , անթիւ յեղակարծ դիպուածներով :

Աշխարհագրութիւնն իրեն պարտա-

կան է մեծ գետի մը գտնուիլն, լուզուկա կամ Գոնկոյ, զոր լիվիկնդոն գուշակած էր, և Սգանէյ պիտի անցնէր։ Դարձեալ նորա արդիւնք է Դանկանիգա երկրին տեղագրութիւնն և խորաքնին տեսութիւնն Ափրիկէի ծածկեալ ճութեանցն։

Խսկ գրականութիւնն Քամերոնով ունեցաւ գեղեցիկ և հետաքրքրական գիրք մը։ Քալ գրիչ է, կը պատմէ իր պատահարները պարզութեամբ, մտադրութեամբ և զգացմամբ։ Շատ կարևոր են մարդակերութեան, փղոսկրաց վաճառաշահութեան, և ամենէն աւելի դերեաց տուրևաութեան և անոր զարհուրեան հետեանց վրայ տուած տեղեկութիւնները։ Նոյնպէս մտադրութեան արժանի են այն խորհրդածութիւնը զոր կ'ընէ Ափրիկէի ապագային վրայ, որովք կը գուշակէ շատ բարեյալ իող ելք, եթէ Եւրոպայի քաղաքակրթութիւնն և գումարն 'ի նմա մուտք ունենան։

Քամերոնի ուղեւորութիւնն պէտք է քան զՍգանէյին առաջ ընթեռնուի, որոյ իբրև ամենագեղեցիկ նախաշաղկ մ'է։ Երկուքն ևս ափրիկեան մեծ ճանապարհորդք են, և փոխադարձաբար միմեանց պակասն կը լրացընեն։

### Գ.ԼՈՒԻՍ Ա.

Ուղեւորութիւն զԼիվիկսգոն փնտռելու համար։ — Մասենագիրս կ'առաջարկէ ինքզինքը պատճառք որ զանկայ կ'որոշեն։ — Փնտռուէն ետ կենալն։ — Նոր ուղեւորութիւնն։ — Հրաման տուեալ առ հեղինակն։ — Անգղիայէն մեկ նիլն։ — Ատէն հասնիլն։ — Զանդիպար։ — Պատրաստութիւնք։ — Մարդ գտնելու գծուարութիւնն։ — Հրաման առաջ երթալու։ — Զախոզեալ արտորանք։ — Մեկնիլն 'ի Զանդիպարէ։ — Պակամոյոյ։ — Գաղղիացի Առաքելութիւնն։ — Վեհագոյն հրամանատար մը։ — Քասէ։ — Խընչք մը։ — Բակազներուն թռչակն։

Երբեմն, մինչդեռ Սրաք նաւին մէջ տեղապահ էի, որ Ափրիկէի արևելեան ծովագիրաց ուղւոյն պահպանութիւն կ'ընէր, շատ անգամ առիթ ունեցայ տեսնելու գերեաց կրած անգթութիւնները և չարչա-

րանքը՝ որոց սկանաւտես եղայ տառնեբու (Dab) մէջ գտնուած ժամանակս. այն չորհարանքը՝ որոս միանգամայն Սուլիվան հրամանատարն ճիշդ և սրտաշարժ կերպով կը նկարագրէ, վառ փափագ արծարծեցին յիս աշխատիլ այս աննորհ տուրևաւոր ջնջելու համար։

Բայց չուտով իմացայ թէ մինչև որ բուն այս չարեաց աղբւրանի չկտրուի, ամեն ջանք, սոսկայի քաղցկեղը անհետ ընելու համար, գրեթէ անօգուտ պիտի ըլլար Միւս կողմանէ Պիւրգընի և Սիբի Սոմալի երկիրներուն մէջ ըրած արշաւանքին պատմութիւնն, ճանապարհորդութեանց և նոր երկիրներուն գիտին տեսչը պատեր էր սիրտս. և երբ լսեցի թէ Զանդիպարի վաճառականքն յաջողէր Լին արևմտեան ծովափունքը անցնիլ, համոզուեցայ թէ այն բանն որ արտաբայի մը ըրած էր, անգղիացի ծովային սպայի մը համար դժուարին պիտի չըլլար գնոյնը կատարել։

Յետ Սրաքի արձակուրդին, զիս Սիրենս ուղարկեցին, շոգենաւուց գործոյ մասնակցիլ։ Անկարելի ըլլալով ինծի գործունեայ պաշտօնի մէջ մտնեն, ծառայութիւնս նուիրեցի Լոնտրայի Թագաւորական աշխարհախոյզ ընկերութեան, զԼիվիկսգոն գտնելու փորձն յաջողցընելու համար, զի կը կարծուէր թէ Սգանէյի ձեռնարկութիւնն ձախողակ ելք մը ունեցեր էր։

Անձնամատոյցներու անուանագրութիւնք եղան այս հետաքոտութեան համար, բայց ես Թագաւորական ընկերութեանն ընտրուելու բաղղն չունեցայ։ Հրամանը Լ. Ս. Տալսոն տեղապահ ծովային սպային յանձնուեցաւ, որոյ բնութեան կաղնութիւնը և ընդարձակ գիտութիւնը, ամենայարմար կ'երեւցնէին զինքն, առաջարկեալ գործն 'ի զուրկ հանելու։

Դժբաղդաբար, հաղիւ թէ 'ի Պակամոյոյ հասեր էին, արշաւանքն 'ի կախ մնաց, Սգանէյի Ափրիկէի ծոցէն ուղարկած լուրերուն պատճառաւ։ Լիվիկսգոն գտնուած էր, և կ'արգելուր որ գերեաց կարուաններ այլ չուղարկուին։ Ճանապարհորդին լրոց սխալ մեկնութիւն մը Տալսոն տեղապահին կարծել տուաւ թէ իր արշաւանքն աննպատակ գործ մը պիտի ըլլար, ուստի կամակար հրաժարեցաւ։

1 Տեսակ մը արաբական նաւակ։

Մի և նոյն ժամանակ նաև իր ընկերակիցը Պ. Նէվ ձեռնարկ եղաւ. ուստի ձեռնարկութեան համար պակտեցաւ քաջ տեղեան անձի մը ներկայութիւնն, որ իրեն պէս վարժած ըլլալ ճանապարհորդելու յԱփրիկէ. և նոյնչափ լաւ գիտնայ քիզուահիլի լեզուն, գոնեաւ արձակ համարձակ խօսելու չափ: Հէնն տեղապահը, Թազաուրա գունդ ծովամարտիկներէն, Տավոնի տեղն անցնելով, հաստատապէս միտքը դրած 'կ'երեւել յառաջ տանել զճանապարհորդութիւնն. բայց ետ կեցուցին, և ինքն ալ, Թէպէտ սրտցաւութեամբ, հրաժարականը տուաւ:

Կարաւանի առաջնորդութիւնն յանձնուեցաւ Ոսվէլ Լիվինկսդոնի, անուանի ճանապարհորդին որդւոյն. բայց Ոսվէլ յետ սակաւ ժամանակի (ծանր հիւանդութեան պատճառաւ) հօրն հետ միանալու մտքէն յետս կեցաւ. Այսօրինակ, մեծաւ խնամքով կարգադրեալ արշաւանք մը, այն ամենայն պատրաստութեամբ լցեալ, որ կրնար յալող ելք մը ապահովցնել, անգործադրելի մնաց:

Թէպէտ ընդդիմադարձներ ունեցայ, բայց ես այնու հանդերձ նմանօրինակ արշաւանքի գլուխ ըլլալու յոյսն յիս սնուցանելով, ինքզինքս առ այն պատրաստեցի, ուսանելով գրիզուահիլի լեզուն, որ ծովագերեայ ժողովուրդներէն սկսեալ գրեթէ Վիրիկէի կնիզորոնը կը տարածուի: Կարմիր ծովուն մէջ ութամսն օթազայութեան ժամանակ, Հապէններու պատերազմաց միջոցն, և երեք տարւոյ չափ Ափրիկէի արեւելեան ափանց վրայ անցընելով, գրեթէ միշտ անյարկ նաւակի մէջ, խելամուտ եղած էի արեւակէզ երկիրներու նեղութեանց, Զերմի վախ չունէի, և պատճառներուն ըստ ամենայնի տեղեակ էի, երբ 1872ին յունիսի մէջ խնդրեցի դարձեալ տանել Լիվինկսդոնի այն բաներն որ կըրնային պակսիլ, և բոլորովին իր ծառայութեան մէջ մտնելու դիմամբ: Բայց այս անգամ խնդիրը զհաշակաւոր ճանապարհորդը գտնել չէր:

Առաջարկեցի Քիլիմա Նճիարուն երթալ 'ի Վիկտորիա Նիանդայ, քննել զիճը, անցնիլ յԱլբերդոս Նիանդա, ապա 'ի Լուալապա, և Գոնկոյ գետին ընթացքին հետ իլնել մինչև ցգճտարեանն:

Այս ճանապարհին վերջին մասն Նի-

Եօրք Հերայտի և Տէյի Թեյեկրաֆի ծախքովն կատարեց Հներիկոս Սզանէյ, Ափրիկէի ճանապարհորդաց մէջ կարողագունից և բարեբաղդագունից մէկն:

Աշխարհագրական ընկերութիւնն ընդունեցաւ առաջարկութիւնս, բայց օգտուելով զԼիվինկսդոն գտնելու համար հաւաքեալ դրամագլխէն, ուրիշ երրորդ արշաւանք մ'էս պատրաստեց, և ուզեց ուղարկել առ մեծ աշխարհախոյզն, որպէս զի նորա 'հրամանաց ներքև, ամբողջը ներ Հետաքոտութիւնը, որոց Լիվինկսդոն եօթն տարիէ 'ի վեր ձեռք զարկած էր: Այս անգամ բաղդաւոր գտնուեցայ, արշաւանքին գլուխն ընտրուելու, և տեսնելու զՏիլոն թովամարտկաց վիրաբոյժն, ամենակն բարեկամներն մէկն, սահմանեալ ինձ ընկերելու ճանապարհորդութեանս ժամանակ, որոյ պատճառաւ ինքն հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն: Տիլոն այս գործոյս ամենայարմար էր, և եթէ կարենայի մինչև վերջը պահել, նեղութեանց օրերուս մէջ ինքն պիտի ըլլար նեցուկ և անպարտելի զօրացուցիչ: Իր զգուշաորութիւնն, քաղցը և անայլալից համրոյ կերպը՝ կարաւանին հետ ունեցած վերաբերութեանց մէջ, շատ մեծ օգնութիւն բրաւ Ունիանիէմայի ծովանցքի միջոց: Անկարելի է ինձ ըստ բաւականին պատուել իր յիշատակը, և յարգութեան և երախտագիտութեան արդար տրիտուրը չհատուցանել:

Նոյեմբերի 30ին, նոյն օրն երբ Պ. Կրանտի դէպ 'ի Լիվիբուլ նաւով ճամբայ ելան, արեւմտեան ծովագերքէն Ափրիկէի ծոցը արշաւելու գիտաւորութեամբ, Տիլոն և ես մեկնեցանք Պրինտիգիէն, Ալանթոս չոգն նաւուն մէջ տեղ գտնելու յուսով, որ ԶՊ. Պարթլը Տրերի 'ի Չանդիպար պիտի տանէր. բայց տեղ չգտնուելուն համար չիրցանք մտնել: Այս անակնկալ դիպուածս արգելք եղաւ արաքերէնի և քիզուահիլի լեզուի դասախօսութեանց, զոր խոստացաւ ընել, Բէրսի Պանէր հրեշտակութեան քարտուղարն:

Մնացինք 'ի Պրինտիգի մինչև ցգալուստ Պ. Պարթլը Տրերի մտանք 'ի Մայրա, որ անգղիական արեւելեան-թերակղզեաց ընկերութեան նաւ մ'էր, և զմեզ յԱլբերդոս դրիւս հանեց:

Ի Գահիրէ, ուր իրեն հետ գնացինք, Պ.

Պարթևը՝ խորվէն նամակ մը հոգաց մեղի առ ամեն Սուտանի գործակալներն, որոց կը հրամայէր իրենց ամենայն կարողութեամբ պաշտպանել և ձեռնդրուել լլալ մեղի: Թէպէտ այս հրովարտակս իւրաքանչիւր անձանց չէր ուղղուած, սակայն անօգուտ չեղաւ: Խորերը գտնուող Արաբներուն քով բարիք գտնելու օգնեց, որք Խորտիվին և Տաճկաց սուլթանին անունը լսած էին: Քանի մ'օրէն յետոյ ելանք 'ի Գահիրէէ և 'ի Սուէզ գնացինք Աստրալիա նաւը մը տանելու համար, որ զմեզ յԱլեք տարաւ, ուր Շնայտէր զօրավարն և զօրավարն Պէն (Հապէշներու պատերազմին Պոլսոյ տակ գրիչն) և բոլոր միւս սպայակոյտն, զմեզ ամենայն սիրով ընդունեցան:

Շէֆէրտ բժիշկը շատ մը քնին պարզեց՝ յոյժ կարեւոր կամ լաւ ևս ըսենք, պայման մը առանց որոյ ոչ է հնար յԱլիքիկէ ճանապարհորդել: Պ. Պաճէր նամակ մ'առաւ Տաճկաց համարեալ միւս սուրբ մը յանուն Ալաուտի Իպն Զայնի էլ Ախուտ, որուն մէջ կը յանձնէր զմեզ 'ի խնամա առաքինի մուսուլմաններուն: Ամեն թղթերէն՝ այս նամակս աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ: Դարձնալ Կեկիլիոս Մուրֆի տեղապահն, որ յԱլեք ուրախօք զօրաց հոգաբարձութեան գործն ունէր, խոստացաւ ընկերել մեղի, եթէ Հնդկաց տէրութիւնն իր թռչակն միշտ վճարելու ըլլար, զոր շնորհեցին իրեն:

Կը յուսայինք անգղիացի Պրիտն նաւով երթալ 'ի Զանգիպար, բայց յոյսերնիս ընդունայն ելաւ: Պրիտն կանուխ ճամբայ ինկեր էր, և ստիպուեցանք սպասել քեռն ձիապի մեկնելուն, որ թղթատար նաւ էր, և որոյ հրամանատարն Հանսարտ նաւապետն էր:

Նաւու ընկերակիցներուս հետ կային Լէվիս Բէլլի, Մասկադի քաղաքական գործակաւարն, և մէկն՝ որ կը կոչուէր Գազի Շահ-Պատին, Քուզսի յայտն զրկուած էր, Պ. Պարթևը Ֆրերի ուղեկցելու համար, և իր ազդեցութիւնը ներգործելու յայտն հպատակաց վրայ 'ի կողմն հրեշտակութեան խնդրին:

Ի Զանգիպար նախ ջնրմէ բռնուեցայ, ցամաք ինչէն մէկ կամ երկու օր յառաջ: Երբ բաւականապէս հաստատուեցայ յառողջութեանս, գործերուս զբաղելու չափ, տեսայ որ պաշարի մէկ մասը Պ. Տիլոն ա.

ռաջուց պատրաստեր էր. ես սկսայ փութով մարդիկ ժողովել, էչեր փնտրուել, և Պոմպայի սիրտն ինձ որսալ, որ Սքիքի հաւատարմիներու գլխաւորն էր:

Այն ժամուն կարծէինք թէ իր փորձառութիւնն մեղի շատ պիտանի պիտի ըլլար. բայց որչափ ալ օգտակար եղած ըլլար առաջ, ոչ որոշողութիւն և ոչ հարկաւոր եղած տեղեկութիւնները դիտէր, պատրաստութեանց ժամանակ մեզի օգնելու համար. իր եռանդը շատ և շատ պակսեր էր: Միով բանիւ, ինչ համարաւոր կ'ապրէր, որ իրեն թերութիւնը կը քղարուկէր:

Մեր և Պ. Պարթևը Ֆրերի հանդիպումն 'ի Զանգիպար, համազօք զԱրաբները և զԹուրքերէ ընակիչքը զՍուադուհիլիս և զՎուադուհիլիս. թէ մենք անգղիական տէրութեանն ուղարկուած ենք. այս բան շատ նեղութիւն և ծախք ընել տուաւ, և վնաստանքի եղաւ արշաւանքի գործերուն: Նախ այն ինքնահնար գաղափարին համար թէ անգղիացի գործակալ ենք, ստիպուեցանք մարդկանց և իրաց համար սովորական գինէն երկու, երեք անգամ աւելի վճարել. թէպէտ մենք արգարակորով էինք, սակայն իւրաքանչիւր զք իրաւացի կը համարէր չա՛հ կիթլ այնչափ ընչաւէտ և առատածիր վարչութիւնն մը, ինչպէս է Բրիտանական Դարձնալ գիտնալով թէ հրեշտակութեան վախճանը, որոյ մասնակցը կը համարէին զմեզ, գերեաց տուրեւտը ջրն ջրն է, բոլոր ստորին կարգի Վուադուհիլիք և Վուադուհիլիք, որոց հետ էր գործերնիս, կը խաբէին և ծածուկ ամեն տեսակ արգելք կը հանէին:

Այս սրտնեղութեանց վրայ կ'աւելնար ժամանակին սակաւութիւնն: Մեր ունեցած ծառքութիւնները կը բաւազատէին զմեզ ճամբայ ինկնել աճապարանօք, աչք առնելով ամեն վտանգ: Յունուարի մէջ էինք, յորում գէպ 'ի ներսերն գնացող կարաւանները շատ կանուխ ուղեւորած էին, և միւսներն որ յետս կը դառնան, տակաւին ծովեզերք չէին հասած: Չկարենալով սպասել անոնց, հարկադրեցանք թողուլ զԶանգիպար և Պակամոյոյ դառնալ, և կրկին վարձք շնորհել վաճառանոցի սինլոր մարդկանց, ինչ որ վարձ բռնակիրներու կրնայինք տալ:

Արդ պարտաւորեցանք ճամբայ ելնել

անձրեւային եղանակին վտանգաւոր ատե-  
նը, այնպիսի մարդկանց հետ, որոց տաս-  
նին իններորդ մասը բնաւ ճամբորդու-  
թիւն էլին ըրած, և բռնա տանելու վարժ  
չըլլալով՝ ամեն մէկ քայլին գոռաբորութիւն-  
ներ կը հանէին, կենալներով և յոտամա-  
ցութեամբք: Համբերութիւն, եթէ ուրիշ  
վիշտ չպատճառէին. վասն զի դրեթէ բո-  
ւորն ալ գող էին, և շարունակ ապրանք կը  
պակսեցնէին: Այն անխոհեմ աճապա-  
րանքի արդիւնքը զիս մինչև ճանապարհոր-  
դութեանս վերջը չարչարեց:

Պոսկայի յանձնուեցաւ երեսուն մարդիկ  
գտնել մեզի, որոց վրայ կարելի ըլլար վըս-  
տահիլ. թէ զինուորի, թէ ծառայից և թէ  
իշապանի գործն պիտի ընէին: Խոստա-  
ցաւ ամեն ջանք և արթնութիւն բանե-  
ցնել, և ամեն անգամ երբ հիւպատէն  
գործ կը յանձնուէր, միշտ ինք զինքը անձ-  
նանուէր երեցուցեր էր. բայց յետոյ իմա-  
ցայ թէ առջև ելած մարդիկը ժողվեր էր,  
վաճառանոցի անկիւններէն. և ընթացի-  
ններուն խումբը նորօրինակ խառնուրդ մ'ե-  
ղաւ. թող այս ասարներն 'լ առինք քանի մը  
բռնակիրներ, և գնեցինք տասուերկու  
կամ տասուիրեք բռնաբարձ էշեր, որոց  
իւրաքանչիւրն տասուերկու տոյաքի եղաւ:

Երկու առաւ վարձիքի առնելով, մտանք  
սնտուկներով, կապոցներով, մարդիկնե-  
րով և կենդանիներով. և 1873 փետրուա-  
րի 2ին կիրակի օրն անցնելով տորմոլին մէ-  
ջէն պարեաւ դրօշով, դարձուցինք նաւա-  
կին պուլան գէպ 'ի Պակամոյոյ, և անդ հա-  
սանք յետ միջօրէի:

Այս Ունիանիէմպէ երթալու համար,  
կարաւաններուն զխաւսօր կենդորոն է:  
Պակամոյոյ ցամաք երկրի վրայ շինուած է,  
Չանդիպարի դիմաց. ծովու կողմանէ ա-  
ւազակոյտներով ծածկուած է, քոբոյի  
բարձր ծառեր իր տեղը կը ցուցնեն, որք  
այս ծովագնացիս համար նշան են թէ մարդ-  
կանց բնակութիւնը կը գտնուին:

Այս բազաբիկը երկայն փողոցն մը կը  
ձևանայ, աստ անդ ցիր ու ցան տնակնե-  
րով. բայց 'ի քանի մը քարաշէն տուններէն,  
մնացածները ցցապատ և յարդաշաղախ  
կաւով շինուած են, մեծղի ծածք ունին,  
պատեալ քոբոյի հիւսիսալ բաղկատերևնե-  
րով: Պակամոյոյի մէջ երկու կամ երեք

մզկիթ կայ, ուր հանդիսական օրեր միայն  
կը յաճախեն: Բնակիչքն կը բաղկանան Ա-  
րաբներու խառնիճազանճէ, Հնդկի վա-  
ճառականներէ, 'ի Վուադուահիլաց և 'ի  
Վուամոլինաց: Ունիամուէնցի գերիներէ և  
բռնակիրներէ:

Մեզի հարկաւոր եղած կաճ կարասիքը  
հետերինս առնելով, ցամաք ելանք օթեւան  
մը փնտրուելու համար: Հագիւ ցամաք ելեր  
էինք, գաղղիական Առաքելութենէն ուղար-  
կուած մէկն հրաւիրեց զմեզ, և աշխատա-  
ւոր եղբոր մը հետ 'Է. Հոռնէր շուտ եկաւ  
հասաւ. երկուքն ալ մեզի ձեռնարկու օգ-  
նական ըլլալու եկեր էին:

Յետ երկայն խօսելու դաշնադրութեան  
վրայ, ընցուցինք վարձու առնելով քարէ  
տան մը վերի յարկի սենեակները: Այս  
տունս Ալպտալլահ Գինա խօճային էր, որ  
մեզի քսան և հինգ տոյաքի տուաւ, փո-  
խանքի քառասուն և հինգ տոյաքի զոր 'ի  
սկզբան ուղեց: Իսկ բռնակիր և հետս եկող-  
ները ձեմատային տան մէջ տեղաւորե-  
ցինք:

Երկրորդ առաւօտուն կանուխ, սկսանք  
բռնները թափել մակոյկէն 'ի ցամաք, ել-  
նելով և ինչնելով ծովեզերքէն մինչև կայա-  
րանը և կայարանէն մինչև ծովեզերքը,  
բազմապատկելով զմեզ, եթէ կարելի է  
այսպէս ըսել, և ամեն բանի վրայ աչք ու-  
նենալով, Այսու հանդերձ երբ տեղափո-  
խութիւնը ընցաւ, ճրագներու սնտուկ մը,  
ուրիշ մը ապուխտի և աղի պարկ մը, և ա-  
ւելի ցաւալին խոհարարական միւս լապտե-  
րը գողցուած էին: Նախ և առաջ կասկած-  
նիս Հնդկի մը վրայ եղաւ, որոյ յանձնուած  
էր տեղափոխութեան բաներու վրայ հըս-  
կողութիւն ընել. բայց ինքն, այնպէս ինձի  
կ'երևի, թէ անհոգութեանը համար յան-  
ցաւոր էր և ոչ թէ գողութեան:

Ճեմատարն խոստացաւ փութով մեր  
բնակութեան վրայ կանգնել անգղիական  
գրօլը, և պահպանալ գնել մեր և ծառայից  
դրանց առջև. յերեկոյին եկաւ ներկայա-  
ցաւ իր կորուստութեան համեմատ ամեն  
կերպ ծառայութիւն ընելու: Խօսեցանք  
կորսուած սնտուկներուն վրայ. խոստացաւ  
հատուցումն ընել. բայց որովհետև ողոր-  
մելի Հնդկը միայն շրթալի գարնել և Չան-  
դիպար ուղարկել կը յօժարէր, սուղառնէն  
պատիժն ընդունելու համար, յանձն չա-  
ռինք այս կերպ մարդասէր բարերարու:

Թիւնը, և ըսինք թէ կորսուած բաներուն վրայ ալ չմտածէ:

Առաւօտեան աշխատութիւնը լրացնելէն յետոյ, գնացինք առ գաղղիական Առաքելութիւնն, ուր հրաւիրած էին զմեզ, Դեռ ճանապարհի վրայ էինք, երկու էշերու հանդիպեցանք, ըստ Եւրոպացւոց թամբով և սանձով պատրաստուած, զորս մեր գործածութեան համար Առաքելութիւնը ուղարկած էր: Նախաճաշէն վերջը, Հայրերն ցոյց տուին մեզի գեղեցիկ լիակուած պարտէզներ, բազմաթիւ հացեմէն և ընդեղեններ, նաև ծներեկ և լուրհար. ապա մտանք գոտակերտները տեսնել, որ 1872 փոթորիկէն մեծապէս փնասուած էին:

Երեք հարիւրի մօտ մանկունք զանազան արուեստներ կ'ուսանէին կամ կարճուր ուսմանց կը զբաղէին: Աղջկանց դպրատան մէջ քորի կ'աշխատէին, որ նոյնպէս Առաքելութեան կը պատկանէին: Նշմարաններէն աւելի պարզ բան չի կրնար ըլլալ. երկու ձողեր, երկաթի յենարաններու վրայ հանգչեցուցած բոլոր անկողինը կը կազմեն, և քանի մը կանգուն բամբակէ կապերտ մը թէ անկողնոյ և թէ վերմակի տեղ կը ծառայէ. վերակեցուին համար պզտի խցիկ պէս տեղ մը թողուած է միայն:

Մեր այցելութիւն ըրած ժամանակ, Հայրերն ուրիշ մատուռ մը կը շինէին հնոյն տեղ, և անմիջապէս մօտիկ առաջնոյն. և հինը կամաց կամաց կը կործանէին որչափ նոր մատրան շինութիւնն կը յառաջէր, և այսու՝ աշխատութեանց դանդաղելովն իսկ, որ տեղացւոց ծուլութենէն կը կախուի, կրօնաւորական ժամերգութիւններն չէին ընդհատեր, Դարձեալ սկսեր էին ուրիշ բողոքայնը (քարոզիչ տուն) շինել, դպրոցի և բնակելու ծառայութեան համար:

Կ'երևէր թէ Հայրերն մեծաթան փութով և աշխուժով կ'աշխատէին, թէ խօսքով և թէ գործով միանգամայն քարոզելով: Թէպէտ յաղթելու շատ գոռարութիւններ ունէին, սակայն ուրախ էին և յուսալից ապագային վրայ: Չնմ տարակուսիր թէ իրենց ջանքով Ափրիկէի այս մասին մէջ քաղաքակրթութիւնը շատ պիտի ծաղկեցընեն:

Այս պատուական անձինքն ամենայն աշնուութեամբ վարուեցան հետերին և շատ մեծ հիւրասիրութիւն ցուցին: Մեզի պատուը ընդեղէն, կաղամբ ուղարկեցին, նաև անգամ մը վարագի չորրորդ մասը, որ Տան-

տալոսի պատիժն յիշեցուց, վասն զի մեր մէջէն ոչ ոք զայն գիտէր եփել, և ծառաներն այն խառնակ մսին չէին ուզեր մօտենալ:

Մեր վանատուրն Ապտալաճ Դինա, այնչափ զգուշութիւն կը բանեցընէր իր կանանց վրայ, մինչև դրան զիմացն չլքայ զարնել տուաւ, և ստիպեց զմեզ անհանգիստ շարժական պտուտաւոր սանդղով նսնել մեր խուցերը, զոր մեզի համար դուրսի կողմանէ յարմարեցուցեր էր: Բոլոր այս զգուշութիւններն պտի բակի մը անցքն խափանելու համար էին, որ մինչև սանդղուղը կը տանէր, թէպէտ այն կասկածաւոր բնակութիւնէն խիտ վանդակապատով բաժնուած էր:

Մեր այս տեղս հասնելէն քանի մը օր վերջը, ճէմատար Խստան, բոլոր այս կողմի ծովեզերաց զօրաց զլուխ, Պիւրեճքի զօրաց խմբով մեզի այցելութեան եկաւ. բոլոր իր մարդիկներն աղտեղութեան և ճէմի հետ կը բուրէին, և այնպէս ծածկուած էին վահաններով, ատրճանակներով, երկսայրի սրով, գեղարդներով և ստիկներով, որպէս թէ երկրին թէատրոնի կա՛կ կազմածը կողպատած ըլլային: Ահաւոր խմբին զօրապետն իրեն անարժան չհամարեցաւ խընդրել քանի մը տողար 'ի պարգև, և հրամանատարն իր ստորակարգեալէն վար չմնաց, առանց ամօթի սակաւ մի օղի խընդրելովն — իրրեւ դեղ:

Այն խօսակցութեան ժամանակ կարգի գրինք, որ վաղը Խստա պիտի գար առնուր զմեզ Քաօլէ տանելու համար, ուր որ կը կենար ծերունի ճէմատար Սէպր, որպէս զի այցելութիւնն ի կարգնայինք ընել: Երկրորդ առաւօտը, տեսնելով թէ Խստա կ'ուշանայ գալու, մենք իրեն գնացինք. սովորականին պէս աղտեղի բաճկոնը կը հագնէր, լենդանի գոյներով փակեղն անցուց զլուխն, զինուորական ուսընդանութիւն մարն կապեց, անցուց անոր մէջ դաշոյն մը, դաշնակ մը, գաղղիական անուահրացան մը թեթև կերպով ոսկէզօծած, սակայն փամբուելու չուէր: Քարալոյց բորձանակ մը առաւ, կախեց թիկունքէն թուր և վահան, մուճակներն ծառային յանձնեց, և պատրաստ կեցաւ ճամբայ ելնելու: Մահաւան պատառաստուն բամբակէ լաթ մը մէջքը պատատելով և ֆէսն զլուխն, և ձեռքը հին հրացան մ'ունէր:

Որպէս զի մենք ալ պատիւնիս պահած  
ըլլանք, մեր գինուորներէն չորսն հետեւ-  
նիս առեր էինք, որոց կը հրամայէր Պիլալ,  
մեր տեղակալն. չորսն ևս միաձև զգեստ  
ունէին, բաղմանկիւնի հրացաններ, և եր-  
կու երկու կը քայլէին, մինչև որ ճանա-  
պարհին նեղութիւնն ստիպէր զիրենք միա-  
տող երթալ:

Պակամոյցի զխաւոր ճանապարհէն և  
ցիրուցան խրճիթներու գիմացէն անցնելէն  
վերջը, հասանք ծովու եզերք, և որովհետեւ  
մակընթացութեան ժամանակն էր, հրա-  
մանաւորներս այն ուղին ըռնէր, որ շատ հե-  
ռի կը տանէր ծովու ափունքէն:

Այս ճամբան, Կրետէի բաւզէն աւելի  
մանուածապատ, կը տանէր զմեզ մեծամեծ  
դաշտերու մէջէն, ուր կային մանիոքայ և  
իննամի տունկեր, և այլն:

Հէմատարն ցոյց տուաւ մեզի բրնձի ընդ-  
արձակ դաշտեր, և ըսաւ թէ մօտիկ ան-  
տառին մէջ նարինջ, մանկիւններ և ու-  
րիշ տեսակ պտուղներ կը գտնուին: Բու-  
լոր դաշտերն փշէ ցանկով զըջապատեալ  
էին, որոց հետ չեն բաղդատուիր ամենեւին  
Անգղիոյ ցանկերն. բարձրութիւննին տասն  
և երկուքէն մինչև տասն և հինգ ոտք կը  
հասնի, իսկ լայնութիւննին տասն ոտք:

Երբ այս պարիսպներէս շինուած կամարի  
մը տակէն անցանք, ուղին խաղան երկրի  
մը վրայ ելաւ, ուր խոտն մեծամեծ մացառ-  
ներով կը բարձրանար այնպէս երկայն և  
խիտ, մինչև կը խարազանէին երեսնիս, և  
յառաջ երթալու արգելք կ'ըլլային:

Վերջապէս տեսանք ծովնեզերքը, և եր-  
կու ժամ քայլելով հասանք 'ի Քաօլէ: Մեր  
գալուստը իմացնելու համար արձկնցիք  
հրացաննիս. իսկ ճէմատարի քարէլոց ա-  
տորճանակն և հին հրացանն իրենց պարտ-  
քը գովութեամբ կատարեցին, պայթեցին  
իբրև ուրանօթիկներ. իսկ միւս ծառայից  
հրացեալ հրացաններու թնդիւնն ալեաց  
գոռալու ձայնէն խղղուեցաւ:

Վայրկենէ մը, սիրալիր ընդունելութիւն  
ունեցանք Սորկիէն, ճէմատարէն և իր Պե-  
լուճներէն:

Սորկի, առ որ յանձնարարական թուղթ  
մ'ունէի, ցամաք երկրի մաքսատանց զխաւ-  
ւորն էր: Նախ իր տունը գնացինք, Հար-  
ցուցի իրեն թէ ո՞ր կրնայինք բռնակիրներ  
գտնել: Խորհուրդ տուաւ 'ի Սաստանի ու-  
ղարկել և այն տեղ հարց ու փորձ ընել,

խոստանալով ինքն թուղթ և զօրք տալ,  
փութով կատարելու ուզածնիս:

Քանի մը վայրկենէն, ճէմատար Սեպրէն  
հրաւէրք ընդունեցանք իր տունն երթա-  
լու, ուր մեզի համար համեղաճաշակ սեղան  
պատրաստեր էր. երեք դահ հաւ, երեք  
տեսակ արաբական պղակունտ, ինն պնակ-  
ներու մէջ շարուած, երկու գուշ որդ՝ որ  
շաքարի մէջ կը զեռային, և իբր սիգրնա-  
ճաշակ, անհրաժարելի պաղպաղակն: Պա-  
տառաքաղի և կտորցի տեղ՝ մատուցը:

Երբ սեղանն լինցաւ թէյ հրամցուցին,  
հոտն շատ աղնի էր, բայց սաստիկ անոյշ,  
մինչև սիրտ խառնելու չափ: Ապա սուրճ,  
բարեբաղդաբար առանց շաքարի, սակայն  
անզօր էր դեռ անուշութեան հետքը քիմ-  
քերնէս ջնջելու: Զով ջուր մը անոյշ եկաւ.  
և երբ զօրախուժէն, որ հրաւիրուած էր միա-  
ցորդքը բաժնելու մէջերնին, վերջին պա-  
տանն կուլ տուաւ, դէպ 'ի Պակամոյց ճամ-  
բայ ելանք:

Յաջորդ առաւօտն Պիլալ մեկնեցաւ 'ի  
Սատտանի երթալ. հետն առնելով ճէմա-  
տարի երկու պինուոր, և 'ի մերոց երեք՝ և  
ուրիշ մտաբաց տեղացի մը որ Սատի կը  
կոչուէր, որ իբրև թարգման պիտի ծառա-  
յէր անոնց:

Երևկայեան դէմ, կարծես թէ արգելք ըլ-  
լալու համար, հրդեհ մը ելաւ, եօթն կամ  
ութ տունը հիմանէ այրեցան: Զինուորանոց  
վազեցինք, ուր որ մեր հանգերձանքն կա-  
յին, հարկաւոր եղած հրամանները տալու  
համար, եթէ գիպուածով հրդեհը այն կող-  
մը տարածուէր:

Ճամբան երթալու ատեն աղիտարի տե-  
ղոյն դիմացէն անցանք: Բաց 'ի քանի մը  
անձանց, որ կը վիճարանէին և սաստիկու-  
թեամբ կ'աղաղակէին, մնացածներն այնպի-  
սի անզգայութեամբ կը դիտէին հրդեհը,  
յորմէ ոչինչ կարող էր զիրենք դարձնել:  
Մեծ բազդ որ հովէք շնչեր. և երբ լափեց  
լիզեց այն հիւղերուն կոյտը, ինքն իրեն  
մարեցաւ կրակն:

Երկրորդ օրուան մեծ մասը բռնակիր-  
ներուն սակալակութեան զբաղեցանք: Իւրա-  
քանչիւրին իրեն առանձին ճաշակն, և այն  
դժուարութիւնն զոր կը զգան գրեթէ ա-  
մենքն, որոշում մ'ընելու և յայտնելու զայն  
հատուցման կատարումը աշխարհիս ամե-  
նէն ձանձրանալի գործը կ'ընեն: Մարդ մը  
կը կանչես. պատասխան կու տայ. « Այ-

ուսուլաճ» քայց առանց շարժմունքի: Յետոյ վերջապէս խմբէն գուրս կ'իլլէ:

« Ուրեմն ինչ վարձք կ'ուզես »:

Տասն վայրկեան մտածելէն յետոյ, պատասխան կու տայ. Այսչափ տողար, այսչափ ամերկիս, այսչափ քանիքի: Հագին թէ կը վճարես, կը խնդրէ որ իրեն օսկի դրամը փոխես 'ի փիզէ:

Կարծես թէ լինցուցիր, կը խտրուիս. այն մարդն երկու կանգուն ամերկիսան լաթ կ'ուզէ երկու կանգուն քանիքի հետ փոխել, կամ փոխադարձաբար. վերջը բարի ձեռք մ'էս կ'ուզէ:

Երբեմն երբեմն մարդիկներէս ումանք ծովեզերք կը տանէի նշանաճգութեան համար. նախ մէկ անգամ վառօդով, ապա երեք անգամ գնտակիկով, հարկը քայլ հետաւորութեամբ պարապ տակառի վրայ:

Ամեն առաւօտ զինուորներն փորձէ կ'անցնէին. այս բանս մեզի կարևոր երևցեր էր: Այս տեսակ պարագաներու մէջ, դրօշը կրելու պատիւն Ֆերրատի և Ումպարի կ'իյնէր, երկուքն էս ատենօք Սքիթի ընկերակիցքն էին:

Իրը նշանազգեստ ասքարներուն կարմիր բաճկոն մը տուեր էինք, նոյն գունով ֆես, սպիտակ շապիկ և գոմմեր պոստ: Պոմպայ և միւս զինաւորներն սպայից զարդարանքը կը կրէին, առանց պաշտօնի:

Փետրուարի Տին, որ մեծ տօն է Արարներու համար, բոլոր մեր մուսուլմանն ասքարներն պատուաւեցին զմեզ մասնաւոր սալամով, և բարի ձեռք ուզեցին: Պոմպայ մեզի բացատրեց թէ մահմետականաց համար մեծ տօն էր, նման քրիստոնէից Միսուհ Քրիստոսի տօնին, և մերոնք մէկ-մէկ շիլլին ընդունեցան, զուարճութիւն ընելու համար:

Երայն օրն ճէմատար Սէպրն, այց ելաւ մեզի, նոյնպէս հրամանատարն, որ — կարգէ գուրս բան — մաքուր շապիկ մը հագած էր, այսինքն նոր շինուած:

Հատ կարևոր էր մեզի դառնալ 'ի Չանգիսար, պատրաստութիւնները լինցնելու համար. քայց տառս մը ձեռք բերելն անկարելի բան կ'երևէր. սակայն՝ զեռ դործ կար և չէր հատնէր. հատուցումն կ'ուզէին, գեռ էշերու զարդարանքն կը պակսէին:

1 Չորս հարեւորողաց արժէքով մանր գրամ 'ի Չանգիսար:

2 Տեսակ մը դառի:

Համետ, Թամբ կազմել, շատ դժուարին բան չէր, քայց բերնի սանձ և ասպանդակ շինելն էր դժուարութեան կէտն: Ինչ և իցէ, շատ շնորհակալութիւն գեղի դարնին, առաջարկը լուծուեցաւ, և թէպէտ, գործը շատ գեղացնակ էր, կը յուսայինք որ արդիւնքն աղէկ ելք պիտի ունենար:

## ԳԼՈՒԽ Բ.

Ի Չանգիսար: — Վերջ պարենաւորման, — Գաղղիացոյ մը խանութն: — Սեզան հրաժեշտի: — Առաջին հանգստարան: — Ալթուկ: — Զիսմա Կոնէրա: — Այցելութիւն հիւպատին: — Առաջին ըմբռնումն 'ի տեղէ: — Նոր զորաժողով: — Երթ 'ի Քիթթա: — Ի Ճանապարհորդութեան: — Որս Կոկորդիլոսի: — Դասալէք:

Միայն փետր. 11ին կրցանք տառս մը ունենալ և դէպ 'ի Չանգիսար երթալ առաւօտանց կանուխ: Ծովեզերքին վրայ Հոռնէրը գտանք, որ 'ի Գաղղիա ճամբայ ելած էր, ուր ցաւալի պարագայի մը պատճառաւ քիչ ատեն պիտի մնար:

Երբոր կէս ճամբան հասանք, հողմը դադրեցաւ. մեզի կ'ընկերակցէին քանի մը տառս, և Տաֆէի մակոյկներն, որ ճանապարհորդութեան մէջ էին, կը մերձենային մեր նաւակին այց ելլելու համար: Քիչ ետքը անոնց ուրիշ տառի մը մօտենալին տեսանք, որ ինչպէս կը կարծեմ, աղէկ որս էր: Զուրին ընթացքը զմեզ դէպ 'ի հարաւային կողմը մղելով, որոշեցինք խարխիս ձգել. քայց արեւմուտքէն յաջող ցրտաշունչ հով մը սկսաւ փչել, և քիչ ատենէն 'ի Չանգիսար հասանք:

Երբոր հասանք՝ գտանք զԲենֆիսպ, որ զԱւուրֆի բերած էր, և ինչ որ խնդրած էի բոլորն. ալ Անգլիայէն բերած էր. բաց 'ի անբաւ պաշարէ, երկու վրան Հնդկաստանի կառավարութենէն տուեալ, և քառյուէ նաւակ մը, ազնուական ընծայ Էլման Սմիթ պարոնին, որ է քարտուղար Արթարթը Ֆրերի:

Մնացածներուն համար, Թարիա Թորանի, գանաճան բորգուգալցի Էօնսից, Ռոնի և Դարլի խանութներուն գիմեցիք. յորոց վերջինն ծննդեամբ գաղղիացի էր: Անգղիական զենպանատան զլխաւոր խոհակերութենէն, Չանգիսարի մեծամեծն էր:

մէկն եղած: Պէտք է գայա Շարլին՝ ճաննալ, իրեն արժաննացը ճիշդ գաղափար մը ստանալու համար: Արպակին մէջ ամեն տեսակ նիւթ կը գտնուէ: Այլ կարողալ է ոչ գրեւ գիտէ, և հազիւ մը ոչ գաղափար մ'ունի ունեցածին վրայ: Խնդրողաց գոհ կ'ըլլայ, ըսելով: «Յուզեցէք շտեմարաններս, եթէ գտնէք ինչ որ ձեզի կը պակսի, հատուցէք պատշաճ դին մը »:

Աւելորդ է ըսել որ իր գործերը խառնակութեան մէջ են, սակայն կը յառաջէ, Ատր ժեմ, և անտարակոյս է, որ ազնուարարոյ բնաւորութեան պատճառաւ քիչ անձինք պիտի յանդգնին զինքը խաբել:

Ռոզան Ամերիկացի մ'է, նոյնպէս գանազան նիւթեր կը ծախէ, և Եօէսը՝ կոսիցի են, որք մի և նոյն ժամանակ Ղերձակութիւն կ'ընեն, մազ կը կտրեն, կրկ կը ծախեն, ամեն բանի ձեռք կը դարնեն, և ինչ որ հանդիպի՝ կ'ընեն:

Տորգոր Քիրք սուլդանէն մեզի համար նամակներ ընդունեցաւ, և որ աւելի ցանկալի է, մաքառտան հարկապահանջ Հնդկի մը յանձնարարութիւնը, որուն ամենայն վաճառականք երկրին պէտք են գրամ տալ, ուսկից իրեն մեծ շահ կ'ընէ:

Ի հիւպատոսարանն մեզի հրաժեշտի սեղան մը տրուեցաւ. ուրիշ մ'ալ կրասքով ծովակալի նաւին մէջ, և ճամբայ ելանք զէպ 'ի Պակամոյոյ տառով մը՝ որ մեր կարասեւք բեռնաւորեալ էր: Շօն հասնելով միւլի թարուեցանք, տեսնելով մեր մարդկանց եռանդազին և աղաղակաւ զմեզ ընդունին, որոնք, անհաւատալի բան, մեր բացակայութեան ժամանակ պախարակելի բան մը չէին ըրած:

Շուտ մը ձեռն 'ի գործ առնելով, սնդուլ ամենայն փութով՝ որչափ կարող էինք, զբաղեցանք կրողներ փնտրելու. մասիքս կամ անձրեւային եղանակն մօտ էր, և իր մօտենայն իրական նշանակութիւն մը կուտար յապաղման իւրաքանչիւր օրերուն: Թուանշանեցի հրացանները, որոնք պատերազմի պաշտօնեայն սուած էր արշաւանք համար, և բաժնեցի մարդկանց, որոնք գոռոզացեալ երեցան ըստ եւրոպացոց գինեալ ըլլալուն համար: Բովանդակ ճամբան ամենախիտ փորձերու մէջ, ճշմարիտն ըսելով, այն զէշերը այնպիսի խնամքով նայուեցան՝ որ պատիւ կ'ընէ որ և իցէ զօրականի:

ՊՐԱՎ Գ.

Տեսնելով որ բակացիք կամ կրողք չէին գար, և թէ գոռարին կ'ըլլար միացընել նոյնը՝ որք արգէն վարձուած էին 'ի զինուորութիւն, որոնցք քաղաքէն դուրս բանակը գնել, հասկըցոյնելու համար թէ ճամբայ կ'ըլլէինք, և թէ երևանալու ուշանալով մեծ թռչակի յոյս մը չկար, Դարձեալ կը յուսայի որ այս կիրպով կարենամ կանոնաւորութիւն մտցընել այլ և այլ աղգերէ ժողովուած բազմութեան մէջ յորմէ կը բաղկանար ընկերութիւն: Անոր համար Տիւրնի հետ գնացի մերձակայ տեղուանքը դիտելու, և ընտրեցինք գեղեցիկ տեղ մը, Պակամոյոյն չորս մղոն հեռու, Չիամպա Կոնէրա կոչուած ծառատունկին քով:

Քաղաքն ելլալէն քիչ մ'առաջ, մինչ զէնքերը կը դիտէի և կենդանեաց արբուցանելուն կը հսկէի, յանկարծական իրարանցումի զէպք մը հանդիպեցաւ, որ կրնար ծանր հետեանք ունենալ, և որ և իցէ կերպով անհաճոյ բան մ'եղաւ: Խշապանն, որ մեր գրաստները կը հոգար, գեռ ևս պատանի ըլլալով, սկսաւ մրցիլ գերի աղջկան մը հետ՝ ուղեով ինքը նախ ջրհորէն ջուր հանել: Արաքացի մը ներկայ այս վիճիս, պատանոյն վրայ յարձակեցաւ և ծեծեց: Այն ատեն մեր առբարներէն մէկն ուժգին դիմեց Արարին վրայ. գլխոյն այնպիսի հարուածներ իջեցուց, որ գետին տապալէց: Տհաճելով այս համառօտիւ եղած արգարութեան գատաստանին, ասքարը բռնել տուի:

Հինգ վայրկեան վերջը, Արաքը սթափեալ 'ի թմբուրութենէ, սուրը ձեռքը, բերանը փրփուր՝ կ'երդնուր «սպաննել նա զովրեցոյ մը չունը, երջոնիկ մեռնելու համար»: Իրեն ետեւէն կու գային ոռնացող բարեկամաց բաղմութիւն մը, որոնք սակայն բաւական խոհեմք էին արգիլելու անոր սպանութիւն կատարելու գիտաւորութիւնը: Հրամայեցի իմ մարդկանցս որ հրացաններ կրունկը օդոյ մէջ բռնեն և բոլորովին անտարբեր կենան. մօտ էր մէկմէկու հետ քաղխին, և ոչ ոք պիտի կարենար ետ կեցընել, եթէ մերիններէն մէկը հրացանը արձկէր:

Տիւրն, Մուրֆի և ես, բոլորովին անգէն, ընդ մէջ ամբոյսին և զօրաց կը կենայինք, վեր վար քալելով և մեր պաղ արիւնք պահելով, թէպէտ և Արաքն, որուն կատաղութիւնը մտացնորութեան հետ կը շփու-

թուէր, շատ անգամ փախած էր անոնց ձեռքէն որոնք կ'արգիլէին, և կը մօտենար մեղի այնչափ որ ես հաւանական համարեի էի թէ կրնամ թէր վերաւորել և արգելուլ որ զիս սրով յերկիր չտապալէ:

Քիչ մը վերջը, երեցու ճէմատար Խսաս իրեն Պելուճներով, և բազմութիւնը ցըրուեց: Իրեն ըսի որ մենք բռնտեղով զգիտուորը որ զԱրարը ծնծած էր, կը սպասէինք իր կողմանէ միւսին ալ կաշահաւորուիլ: Ճէմատարը խոստացաւ խընդրուածքս կատարել, և մենք 'ի մեր բնակութիւնը դարձանք:

Քիչ ևս երբ տեսանք որ տանտէրը մեծ յուզման մէջ ներս մտաւ: Բայտ թէ Արարն և իր բարեկամներն խանութին ամեն բաները կոտորած էին, մահ սպառնալով եթէ չցուցնէր իրենց մեր սենեակներուն մուտքը, և թէ միայն ետ քաշուած էին Պելուճնք միջամտութեամբ:

Հրամայեցի կոշիլ Խսաս Հրամանատարը: « Բերտանական դրօշն, իրեն ըսի, նա խառնուեցաւ յարձակմամբ այն տան վրայ որ կը ծածանի, եթէ յանցաւորն մէկէն ըմբռնեալ չէ, հիմա կը զգացունեմ ծովակալին 'ի Զանդիպար »: Մէկէն գրեցի առ ճէմատար Սէպր, որ իր ներկայութեամբը փութացընէ բարեկարգութեան վերանորոգումը:

Վայրկեան մը հանդարտութիւն ունեցանք: Այս ժամանակ մարիկ մը մեզի առատութիւն ջրոյ չնորհեց, և օգտուեցանք շունքներ լուալով: Մինչ զբաղած էինք այս նորակերպ գործողութեան, սոսկ քիտձիւմա<sup>1</sup> հազած և սապոնի ջրով պատեալ, նշմարեցինք սանգուխին բարձր աստիճանին վրայ ճէմատար Սէպրի փակեղը: Յատկելով մտանք մօտ սենեակը, յորմէ ըստ բաւականի զգեստաւորեալ երանք պատշաճապէս ընդունելու մեր այցելուն, Նախ ինքը ծանոց թէ անկարելի էր բան մ'ընել: Բայց մենք իբրեւ Անգղիացիք մեր իրաւունքը պաշտպանեցինք, և պահանջեցինք այն մարդուն բանտարգելութիւնը, որ նախատեի էր մեր գրօշն և մեր կենաց գէմ ալ սպառնալիք ըրած էր, ապա թէ ոչ կը հաղորդենք այս դէպքը 'ի Զանդիպար, և այն ատեն, վրայ բերի — և ճէմատարն պէտք էր զիտնար այս բանս — ոչ ձեռ

պաշտօնն և ոչ Խսաս Հրամանատարինն հինգ վայրկեան կը տեւէ:

Երկու սպայք դեռ կը ջոնային զմեզ զբաղեցընել, բայց տեսնելով որ խօսքերնիս եւ չենք առներ, խոստացան մեր պահանջման իրաւունք տալ, և երեկոյեան ժամանակ ի մացանք Արարին կաշահաւորուիլ:

Այս գրականութիւն պատճառաւ, երկու օլ շաղակրատութեամբ դաշնակցեցու անցուցինք: Մենք կ'ուզէինք որ բռնտարգեալ ճանչնայ իր յանցանքը և կամ սուղութիւն զրկուի: Երկու ճէմատարք և մեծամեծք կ'փախալէին որ խնդիրն շատ առաջ չէր թայ: չէինք կրնար յարմարիլ:

Երրորդ օրն ընդունեցանք թշնամանչին հօրը այցելութիւնը: զգեցցիկ Արար մ'էր գորչազայն մօրուրով և աղնուական տեսքով, որ զիս շփոթեց զիմացս ծուր գնելով և ձեռքերս համարուրելով: Որդիս հիւանդ է, ըսաւ ինծի, բայց թէ ինքն և թէ զլխաւոր բնակչաց ոմանք իրեն գործոց եւ րաշխաւոր կ'ըլլային:

Ծերունի խոնարհութիւնն իջեցուց իմ ընդդիմութիւնս, և իսկոյն հաւանեցայ յանցաւորին ազատուելուն: Սակայն աւելցուցի, թէ անկէ ետքը ատրճանակ պիտի կրէինք, և պատուիրեցի Արարին՝ որ իր որդւոյն ըսէ, որ եթէ դարձեալ մահ սպառնայ մեզ մէ մէկուն, կամ ուրիշ անգամ սուրը 'ի պատանից հանէ, ատրճանակի գնետակը կուրծքը պիտի ընդունի:

Այսպէս վերջացաւ այս անհաճոյ դէպքը, որ վերջապէս մեզի շահաւոր եղաւ. և այսու յայտնի եղաւ որ եթէ գիտնայինք զմեզ յարգի ընել, յիսակալ ժողովրդեան մը հետ չէր գործերնիս:

Շուտ մը դէպ 'ի Զիւմպա Կոնէրա ճամբայ ելանք, ուր վիթխարի մանկիկ ծառաց տալէ միւսին կ'անջնեցինք, դալարի զատ 'ի վայրի մը վրայ, որոց ստորտն 'ի Քինկանիթափող առուակէ մը ոռոգեալ էր:

Իրիկունը մեր 25 էշերն երկու գծի վրայ սեւտոց կը կապէինք. ցորեկ ժամանակ աղէկ խոտ և բաւական չուց ունեցող տեղ մը կը թողուինք. հեծանելի էշերն՝ արածուելով կերածէն դատ, չափ մը դարի ունէին:

Ի Պակամոյոյ շատ ընդդիմութիւն ունեցանք կողոնքեր նորէն ժողովելու. և որովհետեւ անոնք որ պէտք էին մեզի օգնել, այս առթով օգտուեցան մեզմէ չափ ընելու պախարակելի կերպով, անոր համար գրեցի

<sup>1</sup> Տեւակ մը անգրաբարտիք է:

մեր հիւպատին։ Որ թէպէտ և սաստիկ զբաղեալ էր, այլ լուտով եկաւ, և քանի մը օր գործերը յաջող գացին։ Բայց յետ հիւպատին երթալուն, առջի ընթացքը բռնեցին։ Ըստ իրենց խօսքին՝ ճէմատար իսսաւ և Ալաբքլը Տինսէ ամեն ջանք կ'ընէին մեր գործերը դիրացունելու, այլ արգենամբ ամենայն ճգամբ մեզի կը հակառակէին։ Վասն զի որչափ որ կ'ուշանայինք երթալու, այնչափ զմեզ ստակէ կը հանէին։

Մեր բանակը բանի մը չէր ծառայեր, հազիւ թէ բռնկը կը հատուցանէի, մարդիկը քաղաք կը վազէին։ Մտածեր էի գիրենք Ռէհէնէքօ զրկել, ինչուան որ ես կրողներուն թիւը ամբողջացնեմ։ Բայց ան կարելի եղաւ։ Մուրֆի արեգական զիմացը և ցօղի՝ մէջ շատ կենալով, քալելու կարողութիւն չունէր։ Հնարք մը մտածեցի, բոլոր մարդիկը զօր կրնայինք ժողովել, և էշերուն մեծ մասը առաջնորդութեամբ Տիւլտի զրկել ի Բիքթըր (որ Քինկակիէն անդին Մուլզանին սահմանազուխն էր)։

Հազիւ թէ Տիւլտն զմեզ թողուց, երբ Մուրֆի և ես ջերմէ բռնուցանք։ Երկուքնիս ալ սաստիկ կերպով, բայց ես բաղդունեցայ երեք օրէն ազատելու, մինչդեռ Մուրֆի տենդն սաստիկ կ'երևնար։ Անոր համար յետս կողեցի զՏիւլտն, որպէս զի հիւանդն առողջութիւնը ստանայ։

Նոյն օրը, տողբոր Քիրքին նամակ մը կ'աւետէր ինծի Պ. Պարթլը Ֆրերի և իր սպայակոտին հասնիլն, որոնք Տաֆնէի վրայ Պալկամոյդէն կու գային։ Հիւպատն ինծմէ կը խնդրէր ծանուցանելու այս դէպքը գաղղիական Առաքելութեան։

Էջս համետել տուի։ Վազեցի Պակամոյդէ, ճետ յանձնարարութիւնը կատարելու, խօսեցայ քարոզչաց հետ Մուրֆիի վիճակին վրայ։ Հ. Երեմէն ընդդիմացաւ Չիամպա կոնէրա գալու հիւանդն առնելու և Առաքելութեան հիւանդանոցն տանելու։

Երկրորդ օրն Պ. Պարթլը հասաւ։ Յամաք ելլելով, ողորունցաւ քաղաքին բոլոր Հնգիկներէն։ Խուտն մը քսու մարդկանց, որոնք մեր հասնելէն վերջը մեզի գէմ կը գործէին, համարելով թէ մենք ընկերացած ըլլանք գերեաց զուրս փոխադրութիւնը խափանելու որոշուած ընկերութեան հետ, որոնք այն ատեն սեղամ ալեքաց յաճախութեամբ կը բարեւէին, անիծեալ, ըստ իրենց,

ընկերութեան առաջնորդը, տպահովելով զինքը իրենց հաւատարմութեան վրայ թէ «բնաւ ամենեւին չէին խառնուած գերեւումաճառութեան»։

Պ. Պարթլը բոլոր օրը ի Պակամոյդէ անցուց, այլ իր սպայակոյտն ի Քինկակի գրեաց ձիազգեստայ որսորդութեան, որք կը կայտուն այն զետին մէջ։

Նոյն օրը Տաֆնէ նոր ընկեր մ'ալ բերաւ։ Ռուկերդ Մօֆֆա, Լիվինկսդոնի եղբորորդին։

Արշաւանաց լուրն ելլելուն պէս, ինքը բոլոր Նադալի մէջ ունեցած շաքարի եղևգի դաշտերը ծախած, և մեծաւ շտապաւ ի Զանդիպար եկած էր, որոշելով իր կարողութիւնը և ստացուածքը մեր գործոյն ղուհել։

Տիւլտն և ես այն ատեն կրցանք ի Ռէհէնէքօ երթալ Մօֆֆային և Մուրֆիին թողելով կարատանին վերջին մասին առաջնորդելու ինամակարութիւնը, որով ժամանակ պիտի ըլլար մէկուն առողջանալուն և միւսոյն պատրաստուելուն։ Ուստի բոլոր կրողները միացուցած, գիրենք և զէշերը բեռնաւորելով, դէպ'ի Բիքթըրա ճամբայ ելանք։

Այնտեղ մտնելուն ըրի բանակէն ելլելու ատեն հողաթափ հագնելով, որով ոտքերս պատառեցան քանի մը թունաւոր մեծ խոտերէ, Զանաղան փոքրիկ վիրօք հարուածեալ ըլլալով չէի կրնար կօշիկներս ազաւնիլ և ոչ քաջ մը առնել առանց կսկծանաց։ Ուստի իշուն վրայ ցաթկեցի և ճամբաս առաջ տարի։

Խոտեղէն դաշտի մէջ կը քալէիք. ամենքն ուրախ և սթափ էին. ամենայն ինչ քաջ կը յամարէի։ Այսպէս տեւեց մինչև յերևելի կամուրջն որ կառուցեալ էր ի Սդանլէյէ գոգաւոր տղմալից տեղոյ մը վրայ։ Բայց հոն իմ մատակ յաւանակա՝ որոյ անունն էր Եէննի Լինտ, չուզեց յառաջել, վար իջալ որպէս զի սանձէն բռնած առաջ տանիմ, բայց ձեռքէս փախաւ և բունակը դարձաւ, որով ստիպուեցայ բոկոտն անցնիլ ճախճախուտը, և միծաւ դժուարութեամբ քաջբընտիլ զիս սև և պինդ տղմ վրայէն մինչև ցմարն որ ի Քինկակի լինցաւ։

Քալելէ այնպէս ուռած էին ներքանքս որ երբ հասայ անկարելի եղաւ հողաթափներս ազանիլ։ Այնպապա անցանք մենք և անցուցինք բեռները, բայց էշերը անցընելու համար շատ ուշ էր։

Ոչ վրանն և ոչ խոհակերն հասան: Ընթրեաց համար մարացորեն խորովել տուինք Պելուծի մը պարտիզէն ժողովուած, որուն տափառէն նաւական պաշտպանութիւնը յանձնուած էր: Գիշերն գեղեցիկ էր և ամենքն 'ի խորքուն ընկղմեցան, մեծ կրակէ մը ոչ շատ հեռու:

Ուսումն, գիւղ նաւավարին մեր կենդանիները նաւակով բերելու պատրաստ ըլլալէն առաջ, կը զգոնուինք զետոյն անթիւ մեղաքետեաց վրայ հրացան նետելով: Այս տեսակ որսորդութիւնը խափանեց ահա՛ զին կոկորդիլոսի մը տեսնուիլն, որ հանդարտ կերպով ինքզինքը ջուրին ընթացքին թողուցած էր: Քամակին մէջ կըրցայ երկու գնտակ հարըտուել. կանգուն և տարած վեց ոտք բարձրութեամբ վեր ցատքեց, ապա ընկղմեցաւ և ալ չտեսնուեցաւ:

Հուսկ յետոյ էշերն հասան Քինկանիի հիւսիսային ափունքը, նաև վրանն և խոհակերն. և ճամբայ ելանք գէպ 'ի Քիբորայ: Ժամը տասնըմէկին հասած էինք այս գիւղը, զոր կ'ուզէինք նոյն օրն իսկ թողուլ: ԶՄօֆա արձակեցի, որ մինչև հօս մեր ետեւէն կու գար, որպէս զի այցելել Մուրֆիի և իմ վերջի հրամաններս տանի: Իրեն երթալէն վերջը ջանացինք ժողովել զմարդիկը և ճամբայ լլնել: Դիւրին բան չէր. Պակամոյոյի գիւթիչ հրապուրանքը այնչափ զօրութիւն ունէր, որ հանգերձ հեռաւորութեամբն քառասուն էին պակտողք: Նաւակին պահապաններուն խոստացայ զիրենք վարձաւ տրել եթէ իմ հպատակներէս ոչ զոք զետեւն անցընէին առանց իմ ձեռնադրիս, 'ի զօր էր խոստումնս: ԶՊոմպայ ուղեկցօք 'ի Պակամոյոյ գրկեցի անոնցմէ գառախքները արտաքսելու և մնացածները վերստին բերելու՝ պաշարօք բեռնաւորեալ, Չորս օր վերջը խումբն առաջնորդաւն հանգերձ դարձան՝ ոչ զոք բերելով:

Այս չորս օրուն միջոցին մէջ, իսսա անուամբ մէկն ծննդեամբ Գոմորեան կղզիներէ, որ կապալի մէջ թարգման եղած էր և ընտրի վկայականներ կը ներկայացնէր, առաջարկեց մեզի ընկերանայ: Կարգաւ և զրեւ դիտէր, ինչուան Մանիէմա և ուրիշ տեղիւր գացած էր, ուր հազիւ երբեք կաբաւանները այց կ'ըլլեն. ինձի երեւցաւ, զէթ փորձով, որ կրնար հարկաւոր ըլլալ, և ընդունեցայ 'ի ծառայութիւն:

Մեր 'ի Քիբորայ օթեանելուն ժամանակ, փողոսորով բեռնաւորեալ երկու կարաւան անցան. իջնող կարաւանք, բայց և ոչ մէկն 'ի Վուանիամիցուց, որք կը կազմէին զայն, հաւանեցաւ մեզի հետ գալ: Ե ոչ մէկն մեր առաջարկութենէն հրապուրուեցաւ. տուն դառնալէն առաջ ուղեցինք 'ի Պակամոյոյ զուարճանալ:

## ԳԼՈՒԽ Գ.

Չու 'ի Քիբորայէ: — Կարգ բանակին: — Պաշարանքուծիւն: — Կարձ ճամբայ: — Անօգուտ արշաւանք: — Պահանջումն հարկին: — Մտուհուսէ: — Ամբարեալ գեղեր: Արաբացի կարաւան մը: — Նուէր առ չար ոգիս: — Պաօպապ: — Քիզէմ: — Լուծէնքնձէրի: — Քուսկուա լեւներն: — Միմպուէնի: — Իր թագուհին: — Զարհուրելի տեղեկութիւն Մատապայի ճակճախուտի վրան: — Պղերգուծիւն: — Դասալուծութիւն և կէտ պատուոյ:

Մարտի 28ին, սպասելէն ձանձրացած, որոշեցի երթալ, Քիբորայի բերդին Պելուծից թողով այն ծրարները զորս չէի կրնար տեղափոխել, և որոնք Մուրֆիի հետ եկողներուն պիտի յանձնուէին կրելու:

Առաւօտեան հինգուկէսին մարդիկը կանչեցի, զիւրը նոր եօթն անձինք դասալիք եղած էին, որով բացակայից թիւը քսանը հինգը կ'անցնէր: Ուրիշներն ալ՝ բազմաթիւ ևս, թաքուցեալ գեղին մէջ, և խոտոց, և իսկիկներու մէջ, որով անկարելի եղաւ տասնէն առաջ ճամբայ ելլել:

Անհոգութեան հետ կը միանար անյաջողութիւն, կարելի չէր աքարաց սովուցընել կանոնաւոր կերպով էշերը բեռնաւորելն, և պէտք էր որ մենք ընէինք զործողութիւնը, մինչդեռ իրենք թեւերին ծալած կը հանգէին: Եթէ իրենց թողութիւնք պիտի ճշնէին գաւալի փոկը կենդանեաց վրին չորս կողմը կապել, և փոքր բարձր այն կերպով կը դնէին որ բոլորովին անօգուտ էր:

Վերջապէս կարաւանը շարժեցաւ: Դեռ երկու ժամու չափ ճամբան հաճոյական եղաւ. երկիրն ալեւձ, խոտաւէտ գետին, ցանեալ բարձրաբուն ծառոց երիզանման անտառներով, աստ անդ բարձրաւանդք, պլսակիալ ծառոց խմբերէ և կանաչադոյն գէղերէ. 'ի հեռուստ յաջակողմն չարք մը

լորոց, յորում է Ռոզաբո, և ունոր մօտ աւարառուաց բոյնիրը կը գտնուին, Սգանլէյի գլխիկնկսգոն փնտռելու համար ըրած ճամբուն վրայ:

Բարձրաւանգակի մը վրայ գլչերը անցուցին: Մարդկանց հիւզերը զեանդելով չրջապատ մը ձեացաւ, և այն բոլորակին մէջտեղը կանգնուեցաւ մեր վրանն և մի իւրեք մը իբրեւ շտեմարան և իբրեւ պահապանաց տնակի տեղ ծառայելու համար: Արեւմուտքէն առաջ մարդիկը բանակին մէջ էշերը կապեցին և նաև մուտքը գոցեցին. անհրաժեշտ զգուշութիւն գապաններու և միանգամայն գողոց գէմ:

Երբ կարաւանն բանակատեղ մը կը հասնէր, մարդիկ կը բաժնուէին 'ի քսակի կամ 'ի խումբ' երեքէն մինչև եօթն անձինք: Իւրաքանչիւր խմբին մէջն ընտրուած էր 'ի խոշակերութիւն, մինչդեռ այլք օթեանեւլու տեղերը կը կանգնէին:

Այս աշխատութեան բաժանման պատճառաւ այնպիսի տեղեր ուր խոտը առատ է և բաւական փայտ կայ՝ բանակը կը դրուի զարմանալի արագութեամբ: Գործաւոր մը ձող կը բերէ, որ յարկին սրածայր մասը պիտի ձեռացնէ, և գէպ 'ի վրանները կ'երթայ: Այլք կը պատրաստեն երկփնակները պզտի գերանը վեր վերցնելու համար, գաւազաններ կը կտրեն՝ բարակ ցիցեր շինելու, կը պատրաստեն ծառոց կեղևներ նեցուկին կտրոնները կապելու և խոտ յարկին և անկողնաց համար:

Տաղաւարին ներսը խնամքով ամենայն խոտոյ թելերը կը խլեն, յորոց գետնի վրայ լայն յատակ կը կազմեն, տեսակ մը անկողին շինելու համար, ետքը փսիւթով կը ծածկեն: Աւելի տկար անձինք ոստերով տեսակ մը մահճակալ կը շինեն, որ գետնի խոնաւութիւնէ կը պահէ:

Գրեթէ երկու ժամուան մէջ կարգաւորութիւնը կատարեալ է: Իւրաքանչիւր խումբն կը ճաշէ, յետոյ կը քնանայ մինչև ցերեկոյեան ընթրիքն, որ է արեւմուտքի ժամանակ: Եւտ ընթրեակց, ամենքն կը ծխեն, կը խօսին, և ութին կամ իննին՝ բաց 'ի քանի մը զարտուղութիւններէ, ամենքն հիւզերը կը քաշուին և կը քնանան: Երբեմն մէկն արթննալով և երևակայելով եթէ հարկաւոր բան մը ունի ըսելիք իրեն զոմին (բարեկամ), որ բանակին միւս կողմը կը խորդայ, ամենայն ուժով կը կանչէ բնա-

կակիցը, և կը սկսի ոռնալ մինչև որ պատասխան մ'ընդունի, և յետոյ սովորաբար իր աղաղակէն ապշեալ, ալ չյիշեր թէ ինչ կ'ուզէր ըսել, և այսպէս ոչինչ բանի համար բանակը յուղման մէջ կը ձգէ:

Այս երկրին մէջ յետ երկու օրուան ընթանալուս, առաջնորդք հանգիստ առնելու խորհուրդ տուին, պաշար առնելու համար: Ուստի Պոմպայի և քանի մը անձանց հետ գեղ մը սկսաւ երթալ, որ կ'ապահովեցնէին զմեզ թէ մօտ է, և բանակին առաջնորդութիւնը Տիլլոնի թողի: Ուզելով այն տեղի բնակաց ինք դիմեաւ զարգարեալ զգեստներով ցուցնել, բողոքովին ճերմակ բանկոն և տարատ հագայ, և գլխարկիս վրայ կանանչ լաթ մը անցուցի: Տիլլոն կը պնդէր թէ Թատրոնական գեղացւոյ մը կը նմանիմ որ հարսանեաց կ'երթայ: Ինչ ալ ըլլար՝ զարգարանքն յարմար չէր հարաւային անձեաններուն համար, ինչպէս իսկոյն յայտնի ելաւ այս բանս երբ նման ընկնողի տեղատարաի մը Թաիեցաւ, որ քանի մը վայրկինի մէջ զիս մինչև ցծուծ ոսկերացս թրջեց, ճամբան՝ առուակ մը դարձաւ, և Հեղեղատ մը զոր առաւօտը Հետիոտն անցեր էի՝ լեցուեր էր ջրով:

Կ'ըսէին թէ գեղի մօտ էինք, և ես կը շարունակէի ճամբաս: Կօթն մղոն ընթանալէս ետքը հասանք փնթակի ձեռով պղծաի հիւզերու կոյտի մը, որ այն կողմերուն գլխաւոր տեղն էր: Տեղապետն հօն չէր, և որդին տիրոջ բացակայութեան ժամանակ չուզեց ամենն ին բան մը վաճառել: Յետ երկար վիճաբանութեան, առանձնակեան անձէ մը մէկ այծ և քանի մը հաւկիթ առի, բայց իմ մարդկանցս համար բան մը չըլտայ:

Հարունակելով խուզարկութիւննիս, անցանք Գինկանիի մէկ ճիւղէն, յորում ջուրն ուսերնիս կը հասնէր: Անկէ հասանք քանի մը ողորմելի հիւզեր, յորոց իմ հպատակներս կրցան մէկ կամ երկու մանրօքա արմատ առնուլ:

Ժամանակն յառաջացեալ էր. հարկ էր դառնալ: Պոմպայ ըսաւ թէ կարճ ճամբայ մը գիտէր, զիւքն առաջնորդ առինք, և ահա ջուր կաթեցնող բարձր տերևոց բաղմութեան մէջ կը գտնանք զմեզ. բողոքովին մթութեան մէջ, առանց աստեղ մը որ կարենանք զմեզ ուղղել, վերջապէս բողոքովին կորսուած էինք: Այն ատեն չէի գիտեր թէ

Արիւնքներն, որ Թէպէտ և կը յիշէ մասնա-  
կան սպտի բաները մէկ անգամ ըրած ճամ-  
բուն, այլ Թէ անկարող է նոր ճամբայ մը  
բանալու:

Իննիս ժամանակները ճախճախուտ ան-  
տառի մը մէջ գտնուելով, ուր մեր հրա-  
ցաններն չէին բռնկներ, համիմատութեամբ  
չոր տեղ մը փնտռելիս, հրակ վառել և այ-  
ծը սպակները տուի շմարտի վրայ գնելու  
համար: Բոցին քովը նստած և կռնակս ծա-  
ռին կրթնցուցած, կը փորձէի, քիչ մը ու-  
տել, բայց յոգնութիւնս պատահներուն  
վար երթալը կ'արգելուր:

Այլալուսին ճամբայ ելած էինք: Քիչ  
ետքը Տիլոնէն զմեզ փնտռելու զրկուած  
մարդկանց հանդիպեցանք: Ժամ մը ետքը  
բանակն հասած էի, ուր մտայ յանկողին,  
վասն զի առաջին գիշերուան բացօթեայ  
կենտրոն չեմ պատճառած էր:

Հասած ժամանակս ճամբայ ելլելու ժա-  
մանակէ բողբոջին տարբեր երևոյթ ունէի.  
բաճկոնս և տարատո թրջած, պատռուտած և  
տղորկանց չանդիպեցանք: Ժամ մը ետքը  
բանակն հասած էի, ուր մտայ յանկողին,  
վասն զի առաջին գիշերուան բացօթեայ  
կենտրոն չեմ պատճառած էր:

Իսկով մը որ Քինկանիի հորաւային կող-  
մը կերակուր փնտռելու համար զրկուած  
էր, երեք օր վերջը դարձաւ, միայն մա-  
նիօքս գտած ըլլալով, և հազիւ մէկ օրուան  
բաւական քանակութեամբ:

Երկրորդ հոն էինք: Խորաբեր Մօֆֆա 'ի  
տեղագոր Քիթթէն և 'ի Չանդիպարի ուրիշ  
անձանց քանի մը նամակ բերաւ, որոնց  
հետ Եւրոպայի նորալուրերը: Մի և նոյն  
ժամանակ Մուրֆիի վրայ տեղեկութիւն  
տուաւ: Այս անձնս, գրեթէ բողբոջին  
առողջացած ըլլալով, Չիամպա կոնէրայի  
բանակի թողուլ տուիր էր մարդկանց, և  
ամենքն իրեն հետ 'ի Պակամոյոյ կը զըտ-  
նուէին:

Ռոպերդ վաստակնալ էր, այս ընթացքս  
գինքը տկարացուցիր էր: Մուրֆիի քով  
գառնալու համար էշ մը տուի. մեկնեցաւ  
մեզմէ և մենք ալ ճամբայ ելանք:

Երեք օր հանգիստ առնելուս փոխարէն  
նոյնչափ օր ճանապարհորդեցինք, երկրի  
մը մէջ որ գաղանալ կայանի կը նմանէր.  
մարդագլուխներն հետ խուճապով ծառեր,  
աստ անդ լճակներ, փորթիկ ընդունարան-  
ներ, ուր կ'աճէին գեղեցիկաբայ կոկոններ  
(neufar), ոմանք մեծ ճերմակ, այլք կա-

պոյտ ծաղիկներով. և խոտոյն մէջ սքան-  
չելի սպիտակ շուշաններ: Թէպէտ և միշտ  
ջերմ ունէի, սակայն կրնայի իշուն վրայ  
ն ստիլ և պայծառապէս ըմբռնել զամենայն  
ինչ քանի որ ընթացքինս կը տւէր. բայց  
հազիւ Թէ հասայ 'ի բանակն՝ ցնորելոյ պէս  
էի, և այնպէս ինքզինքս տկար կը զգայի  
որ չէի կրնար ոտքի վրայ կենալ:

Այս ժամանակներս արշաւանաց բոլոր  
ծանրութիւնը Տիլոնի վրայ կը մնար. ինքն  
միայն էր կարաւանին առաջնորդողը. 'ի  
վերայ այսր ամենայնի, իրեն խնամօքն, ա-  
մենայն ինչ յաջողեցաւ առանց արգելքի:

Երրորդ օրն, առաջնորդք կ'իմացնէին  
ճամբուն վրայ գեղ մ'ըլլալը. այս անգամ  
ղետապէս առաքեցինք, իմացնելու համար  
գլխաւորին մեր մօտենալը: Անսովոր լու-  
րեր եկան. գլխաւորն չէր ուզեր թողուլ որ  
անցնինք. բայց զետպաններէն իւրաքան-  
չիւրը տարբեր պատմութիւն պատմելով,  
լուրին վրայ կասկածեցինք:

Բայց սակայն մօտ ատեններն այն գեղին  
գլխաւորին և վճիռնաէն եկած աւար-  
առուաց քանի մը խմրի մէջ մեծ դժուարու-  
թիւններ ծագած ըլլալով ընթացքինս դադ-  
րեցուցինք մեր զետպանութենէն պատաս-  
խանի սպասելով:

Մինչև ապրիլ պատասխանն հասած չըլ-  
լալով՝ կանուխ ճամբայ ելանք: Կէս օրն  
Մսուհուաճ վիճակին սահմանը մտանք, Ա-  
մենայն ուրեք պարտեզք, դաշտք, մարաքո-  
րեն, գետնախնձոր, դռուժ, բայց բնաւ  
նշան մը բնակութեան. միայն բարակ ոլոր-  
տապոյտ կապոյտ ծուխ մը խնկնէնուն  
ծխանէն վեր կ'ելէր:

Ճամբու վրայ մեր տաքարներն յանկար-  
ծակն երկիւղ մ'ունեցան: Յառաջապահ  
խմբէն ոմանք շտապաւ հոտ դարձան, վա-  
խերնէն տղաւորներալ, իմացնելով որ գի-  
նեալ մարդիկ տեսած են (որպէս Թէ Արի-  
կէի մէջ ժողովուրդն երեքք առանց գէնքի  
գուրս ելլէր). ուստի կ'ուզէին 'ի Պակամոյոյ  
դառնալ և կը գոչէին եթէ խնդութիւն է  
յառաջիկ, Կրցանք յուզումնին հանդարտե-  
ցնել, և ընկերութեան կարիճները համո-  
զելոր երթան այն ահարկու մարդկանց հետ  
խօսին: Ասոնցմէ մէկն, բովանդակ գինեալ  
նիզակն, աղեղամը և նետիւ, մեր դարձող  
կարիճներուն հետ եկաւ, և մեզի առաջ-  
նորդ եղաւ: Բանակն առաւօտը խիստ կա-  
նուխ կանգնեցինք: Զեւմէ և յոգնութենէ

այնպէս տկարացած էի, որ մէկէն ընկողմանեցայ :

Երբորորդ օրը գլխաւորն մեզի այցելութեան եկաւ . թոյլ տուաւ մեր բանակը զետեղել իր գիւղին քով . ետքը ծանոյց որ ըստ Վհինտի բնակչաց հետ ըրած դաշնագրութեանն, պէտք էինք հատուցանել զմահոկո (հարկ) : Այս երկու ցեղերն բաւական ժամանակ պատերազմած էին, առանց մէկն կամ մէկաւն որոշիչ յաղթութիւն մը կատարելու . և չկարենալով տիրապետել հաշտուելով լինցուցեր էին : Մտուհուահի գրելաւորն պարտաւորեցաւ իւր հին թշնա-

մեաց տալ որոշեալ թիւ մը գերեաց, փոխադարձ ընդունելով զիստանութիւն արտաքոյ սովորութեան հարկ զնկու ամեն կարաւանաց որ իր երկրէն անցնին, ծովի զերաց որ և իցէ կողմէն որ դաւն, բաց 'ի Վհինտէ :

Այս գէպս կը ցուցնէ Զանգիպարի Սուլդանին իշխանութեան որչափ տկար ըլլալն ցամաքային հպատակաց վրայ, և թէ որչափ զժուար է, հանգերձ ամենայն դիտաւորութեամբ, ցամաքային գաւառներուն մէջ արգելուլ մարդկանց գերութիւնը :

## ՆՈՐՏԵՆՍԻՒԲՈՂՏ ՇՈՒԵՏԱՅԻՈՅՆ ԲԵԻԵՌԱՅԻՆ ՄԵԾ ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆ

Աշխարհագրական վերջին գործոց մէջ գլխաւորն և մեծապանծն անտաքակոյս է շուետացի Նորմանդեոյտի ուղեւորութեան ունեցած յաջողութիւնը . մանաւանդ թէ կրնայ ըսուիլ որ այս մեծ գիպուածս բոլոր բեւեռային յառաջագոյն եղած գիւտից պատմութեան մէջ հազիւ թէ իր հաւասարը կը գտնէ : Միայն Նորմանտացոց նաւարկութիւնքն 'ի կղզին իսլանտա և յամերիկեան երկրս՝ այս վերջնոյն կրնային մօտենալ, թէ որ անոնց տեղեկութիւնքը հիւսիսային մատենադարանաց մէջ դարերով թաղեալ մնացած չըլլային, որով քաղաքականութեան համար իրենց բոլոր օգտակար արդիւնքը կորսուեցան . այլ առաջիկայ ձեռնարկութեան արգասիքն, ինչպէս որ կարծելու է, պիտի չկորսուին :

Անտարիկոյս բախտն օգնեց այս շուետացի ուղեւորութեան : Սովորականէն աւելի տաք եղաւ 1878<sup>ն</sup> աւառն այն ծովեղերաց համար . սառեբը գէպ 'ի բեւեռ աւելի ետ քաշուեցան կամ անագան ուրեմն երեցան, հողմերը շատ անգամ միջօրեական կողմերէն շնչեցին, ծովու երկայն միջոցներ երկար ժամանակ նաւարկելի մնացին . բայց այս ամեն բանով ալ կէտ մը չի նուաղիր նաւարկուաց արդիւնքն : Ի-

րենք արդէն բախտին հետ այս դաշինքով չէին շարժած, և ինչ որ ալ ըլլար՝ ծովու և օդոյ ամենէն աւելի դժնդակագոյն յեղափոխութեանց մէջէն ալ պիտի յառաջէին : Ուրիշ քանի անգամ ներ ճամբան բացուած գտնուեցաւ, ուրիշ քանի տարիներ թերեւ ասկէ աւելի բարեյաջող անցան, և սակայն ոչ ոք ներկայացած էր երբեք, գէթ մեր ժամանակներն, անցքը 'ի գլուխ հանելու . Սակայն՝ կ'ուղղեն՝ վրիպաւնքս : Գիտարի առաջ աւստրո-հունգարական ուղեւորութեամբը ներկայացած էին Ուէյրէխդ և Բայիւ, բայց այն պիտի արգասեօք՝ որ մանաւանդ կ'արգելուր՝ քան թէ խրախոյս կու տար ուրիշ որ և է փորձոյ :

Բանն այն է՝ որ այսպիսի բախտից հասնելու համար՝ բարեբաստիկ վայրկեանին պէտք է գտնուիլ տեղւոյն վրայ . և ճամարիւ տեղւոյն վրայ գտնուեցան շուետացի ուղեւորութեան երկու նաւերն :

Այս ատեն՝ գրելու ժամանակնիս՝ իրաւամբք կրնանք կարծել ոչ միայն Անցքին կարելիութեանը, այլ մինչև այն զարհուրելի ծովէն անցնելով՝ վաճառականութեան կարելիութեանը : Տարի մը կայ ոչ ոք ստուգիւ կրնար պաշտպանել զայն . այն ատեն Գարա ծովէն ան-